

Den kognitive samfunnspakten

*Gamle tanker – nye trusler*¹

Gudmund Hernes

Årtusenskiiftet ble en tideverv. Krefter ble utløst som stadig spiller sammen på måter vi ikke overskuer og langt mindre behersker.

Et tiår før ble fremtiden lys. Muren falt i 1989, den kalde krigen var over. Francis Fukuyama gjorde gjeldende at historien hadde nådd sin institusjonelle slutfase²: En universalløsning var funnet, som alle folk ville samle seg om fordi den ville ivareta deres delte aspirasjoner om frihet, likhet, velferd og verdighet. Kombiløsningen av en felles rettsorden internasjonalt, demokratisk deltakelse innad og vekst fra en regulert markedsøkonomi ville bli allmenngjort.

Mot dette kunne ingen andre ideologier konkurrere: Fascismen var kastet på historiens skraphaug etter 1945. Kommunismens fall fulgte i 1989. Toppunktet kan man si ble nådd den 11. desember 2001, da Kina ble med i Verdens Handelsorganisasjon (WTO). Globaliseringen ville nå føre inn i en flat verden, der alle foretak ville konkurrere på like fot, alle individer kappes på meritokratiske vis, og alle mennesker hektes sammen via den nye verdensveven.

Men andre tendenser alt skutt gjennom dette glansbildet. Dermed løp to historier parallelt. På dagen tre måneder før Kina kom med i WTO, smadret to fly inn i World Trade Center. Andre krefter ble forsterket og koplet seg sammen: religiøs fundamentalisme, gryende autoritære strømmer i Ungarn, Tyrkia, India, Kina og selvsagt Russland. Finanskrisen i 2008 svekket så velferden for store grupper i mange land. Tette flyforbindelser kunne formidle pandemier. Klimakrisen trengte seg på. Internett ble kolonialisert av store teknologigiganter. Sosiale nettverk fortrengte stadig mer de tradisjonelle redaktørstyrte medier – tok deres inntekter og vår tid.

Den mest dramatiske markør var da det utenkelige ble uomtvistelig: Donald Trump ble valgt til USAs president i 2016. Nå er han gjenvalgt med klarere

1 Författaren vill gärna göra läsaren uppmärksam på att "Artikkelen ble skrevet før Trump iverksatte sine kutt overfor NSF, NIH, NOAA - og ikke minst fullskala-angrepene på Harvard, etc.", men att temat som avhandlas nu är "radikalt forsterket av de mange og store inngrep Trump har gjort overfor universiteter, forskningsinstitusjoner og databaser".

2 Fukuyama, Francis, 1989. "The End of History?", *The National Interest* 16(4). Videre utviklet i boken *The End of History and the Last Man* (New York: The Free Press, 1992).

mandat og høyere legitimitet. Alle land vil fremover påvirkes av utfallet: «Make America Great Again» betyr «America First», mens USA selv ikke lenger styres av felles, bydende normer.

Men Trump representerer ikke bare en trussel mot det amerikanske demokrati. Noe langt mer står på spill.

Det amerikanske styresett ble etablert etter en politisk revolusjon inspirert av opplysningstidens omveltende nytenking. En sentralpilar var at folk ved å bruke sin fornuft kunne utvikle felles prinsipper for regulering av sitt samkvem, og seg imellom avtale hvordan prinsippene kunne oversettes til institusjoner og støpes i praksis. Samfunnets organisasjon var ikke påført ovenfra eller utenfra, men nedenfra, fra folket selv, i en kontrakt mellom myndige samfunnsmedlemmer.

Opplysningstiden utviklet og underbygget et annet sett forhold som grunnleggende, ja, konstituerende ikke bare for demokrati, men for offentlige debatt i det hele. Det vil jeg kalle *den kognitive samfunnspakten*.³ Min tese vil være at denne kognitive sosiale kontrakten nå er truet, ikke bare i USA, men verden rundt – i stor grad som følge av den politikk Trump vil føre.

Grunnprinsippet i den kognitive samfunnspakten er at felles erkjennelse og delt kunnskap kan nås gjennom rasjonell debatt og bruk av gyldige bevisgrunner. Den består av tre sett av normer:

- En felles *forpliktelse overfor sannhet og normer for evidens*. Dette innebærer *respekt for fakta* og *omforente prosedyrer* for hvordan man skal avgjøre tvilsspørsmål. Dette er nært knyttet til *begrepsdannelse*, altså grepene for å ordne forståelsen av virkeligheten. Det avgjør i sin tur hvordan *relevant informasjon* skal søkes, og hva som skal gjelde som *belegg og bevis*. Den kognitive kontrakten innbefatter dermed *skepsis* overfor overleverte tanker og etablerte forestillinger. Intet livsfelt er hellig i den forstand at de er hevet over debatt.
- En felles *forpliktelse overfor det offentlige ordskiftes form og forløp*, altså *normer for argumentasjon*. De favner en *analytisk og kritisk holdning* til egne, meningsfellers og motstanderes oppfatninger, og å møte dem åpent, uten fordommer. Det innebærer videre *vilje til saklighet og redelighet* i omgang med kjensgjerninger og antakelser, og dermed mot til å la seg overbevise og skifte mening ved «the force of argument».
- En felles *forpliktelse overfor debattklimaet*, altså *normer for interaksjon og kommunikasjon*. De stiller krav om *klarhet* i fremstilling – slik at det

3 For en mer omfattende diskusjon, se Gudmund Hernes, «Om den kognitive samfunnspakten – vil universitetene overleve det 21. århundre», i Frängsmyr, Carl (red.), *Frihet, kollegialitet, studentinnflytande, Uppsalauniversitet under Eva Åkessons rektorat 2012–2020*. (Uppsala: Uppsala universitet, 2020).

som sies, ikke bare blir forståelig og tilgjengelig, men helst lettfattelig. *Vilje til å lytte og forstå* innebærer å åpne for at alle kan slippe til og målbære sitt syn, *toleranse* for avvikende meninger, og dermed selvtilit til å lytte til det man ikke liker. Da må man legge vekt på *hva* som sies, ikke *hvem* som sier det, og ikke gyve løs med personangrep, karakterdrap eller gruppefordommer. Poenget er å søke motforestillinger for å få en syreprøve på egne standpunkter og i fellesskap med motstandere drive tenkingen fremover.

Sett under ett er denne kognitive samfunnspakten – om sannhet, saklighet, redelighet – en *moralsk kontrakt*: formålet med diskusjon og debatt er ikke å *vinne*, men sammen å *lære*. Samfunnspakten er ikke bare et spørsmål om *individuelle holdninger*, men om praktiske og politiske *ordninger* for å *etablere* og *vedlikeholde møteplasser for ytringer, fora for debatt og garantier mot sensur* – alt for å sikre trosfrihet og ytringsfrihet.

Selvsagt ble den kognitive samfunnspakten ikke innført ved noe enkelt vedtak et bestemt år. Snarere var den en ulmende, styrende idé som litt etter litt fikk feste – med mange beskrankninger, tilbakeslag og nedturer. Den har stadig vært under press – nå med økende styrke.

Den kognitive samfunnspakten er også konstituerende for universitetenes virksomhet og prinsipper vi forbinder med Wilhelm von Humboldt. Akademia må ha en garantert frihet til å utfordre konvensjonell visdom og undersøke overleverte trossetninger: Frihet til å *studere* etter ønske, *undervise* etter overbevisning, *forske* etter interesse – og frihet til å *publisere* resultater og *diskutere* dem med fagfeller. Dette er nødvendige om forskningen skal forbli selv-korrigerende. Men under la også en grunnleggende *egalitær og meritokratisk tanke*: Posisjon, makt eller gruppetilhørighet skal ikke avgjøre stridsspørsmål, men styrken i argumentene og soliditeten i beleggene.

Det må ikke underslås at akademikere selv ofte har avvist dette tenkesettet. Strid mellom skoleretninger og paradigmer er en kronisk del av universitetshistorien. Selve aksiomet for vitenskapelige virksomhet har også vært anfektet også av akademikere – for eksempel i den versjon av det post-modernistiske paradigme som avviser at det finnes en stabil virkelighet eller muligheter for nå gyldige vitenskapelige resultater. Ja, det er dem som langt på vei relativiserer vitenskap og objektiv kunnskap, og snarere ser den tanken som en vestlig, til dels borgerlig, endog maskulint konstruert ideologi. Mener man det, er det ikke nødvendig å argumentere – det holder å karakterisere. Det er også en rekke andre trusler innad fra de akademiske læresteder, for eksempel scenenekt, som bryter med den kognitive samfunnspakten.

Men de sterkeste trusler mot den kognitive samfunnspakten nå er eksterne. Angrep skjer mange steder i verden: i alle stormakter som Kina, India og

Russland, men de finner også sted i mange mindre land. Den mest kraftfulle vendingen, og med det videste nedslag, ser man fra Trump 2.o. Her er ikke plass til å dokumentere, bare til å illustrere:

- Under Trumps første periode registrerte *The Washington Post* fortløpende hans «false or misleading claims»: De økte for hvert år, og adderte seg de fire årene han var president, til 30.573! Begrep som «Falske nyheter» og «alternative fakta» kom inn i dagligspråket. Nå er han igjen i full gang, med sterkere allierte som storproduserer usannhet – og med rekkevidde uten sidestykke.
- Eiere av medier viker, tilpasser seg det nye regime og tar styringen over redaktører, som må bøye seg – selv i *The Washington Post*.
- Institusjoner som fremskaffer og leverer fakta og analyser, svekkes. Politiske partier slåss ikke bare om, men mot vitenskapens resultater og troverdighet.
- Sosiale medier er blitt superspredere av falsk informasjon, intervensjoner politisk i mange land, med en effekt uten sidestykke: Elon Musk har 215 millioner følgere (3/2-25) på sin egen plattform «X».
- Normene for argumentasjon undergraves, som når Musk gyver løs på den britiske statsminister Keir Starmer for unnfalighet i en sak forbindelse med en sak om overgrep mot unge jenter.
- Normene for kommunikasjon brytes, som når Trump kaller guvernøren i California, Gavin Newsom, for «Newscum».

Bruddene med den kognitive sosiale kontrakten gjør det slitsomt å være samfunnsborger: man vet ikke hvem man kan stole på, eller hva som følger om man engasjerer seg. Og på nettet kan storebror følge dine spor.

Å fine ut av hvordan ting forholder seg tar tid: Sjekking av påstander, halv-sannheter og usannheter stjeler oppmerksomhet, tapper krefter og forrykker den politiske dagsorden. Falsk informasjon sår tvil om egen hukommelse, dømmekraft og virkelighetssyn.

Konsekvensene av brudd med kognitive samfunnspakten ble klart formulert av Hannah Arendt i 1974:

I det øyeblikk vi ikke lenger har en fri presse, kan hva som helst skje. Det som gjør det mulig for et totalitært eller annet diktatur å styre, er at folk ikke er informert: Hvordan kan du ha en mening hvis du ikke er informert? Hvis alle alltid lyver for deg, er ikke følgen at du tror på løgnene. Det er snarere at ingen lenger tror på

noe som helst. Det er fordi løgner, av sin egenart, må endres – og en løgnaktig regjering må stadig omskrive sin egen historie. For mottakeren betyr det ikke bare én løgn – en løgn som du kunne holde deg til resten av livet. Det er det store antall løgner, avhengig av hvilken vei den politiske vinden blåser. Og et folk som ikke lenger kan tro på noe, kan heller ikke ta beslutninger. Det fratas ikke bare sin evne til å handle, men også sin evne til å tenke og å dømme. Og med et slikt folk kan du deretter gjøre hva du vil.

I sin avskjedstale 15. januar sa president Biden:

Amerikanere begravnes under et skred av feilinformasjon og desinformasjon, noe som innbyr til maktmisbruk. Den frie pressen smuldrer opp. Redaktører forsvinner. Sosiale medier forlater fakta-sjekking. Selve sannheten kveles av løgner for å oppnå makt og profitt.

Man kan også si at den største politiske utfordring de nærmeste år blir omkampen om opplysningstiden.